

KONFERENCJE

DOI: 10.48261/PIS244414

ELŻBIETA KOWALCZYK

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Warszawie

ORCID: 0000-0001-8063-1897

PATRYK PLESKOT

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Warszawie

ORCID: 0000-0001-5627-8325

NIEROZLICZONA PRZESZŁOŚĆ? MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA „RACHUNKI ZA POWSTANIE WARSZAWSKIE (1944–2024). ODPOWIEDZIALNOŚĆ, ROZLICZENIA, SPRAWIEDLIWOŚĆ”, WARSZAWA, 2–3 PAŹDZIERNIKA 2024 R.

Wymienioną w tytule konferencję zorganizowało Oddziałowe Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie w 80. rocznicę Powstania Warszawskiego, które stanowi jedno z najtragiczniejszych, a jednocześnie najdonioślejszych wydarzeń w historii Polski XX w. Heroicznemu zrywowi przeciwko niemieckiemu okupantowi, odbywającemu się w skomplikowanej, niejednoznacznej sytuacji geopolitycznej i militarnej, towarzyszyły ogromne straty ludzkie i materialne. Dlatego szeroko rozumiane wątki powstańcze wciąż domagają się głębszej i możliwie obiektywnej analizy historycznej, prawnej, a także moralnej¹. Konferencja, w której wzięli udział

¹ Z ostatnich książkowych publikacji naukowych poświęconych powstaniu zob. m.in. N. Bączyk, G. Jasiński, *Dawid kontra Goliat: niemieckie specjalne środki bojowe w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 2020; R. Brodacki

badacze z instytucji krajowych i zagranicznych, stanowiła próbę odpowiedzi na przynajmniej niektóre pytania o charakter odpowiedzialności i rozliczeń, podjętą 80 lat po omawianych wydarzeniach.

Dwudniowe obrady zostały podzielone na kilka paneli tematycznych, poświęconych różnym aspektom problematyki związanej ze wspomnianymi rozliczeniami. Dwa z tych paneli, skupione na kwestiach odpowiedzialności strony niemieckiej, złożyły się na pierwszą, najbardziej obszerną część konferencji. Otworzył ją referat dr Sorai Kuklińskiej, badaczki z Biura Badań Historycznych IPN, pt. „Zbrodnie nierozliczone. Niemieccy dowódcy w Powstaniu Warszawskim”. Referentka przedstawiła zbiorowy portret tych wojskowych, włącznie z takimi osobnikami, jak Heinz Reinefarth i Reiner Stahel, szczególnie omawiając skalę popełnionych przez nich zbrodni. Podkreśliła, że po wojnie nie zostali oni rozliczeni za dużą część tych czynów. Na to przejmujące zjawisko zwrócił uwagę również dr Tomasz Łabuszewski, dyrektor warszawskiego oddziału IPN, który zaprezentował referat poświęcony Ludwigowi Hahnowi. Autor przybliżył niecodzienny i chwilami bulwersujący życiorys tego oficera SS, podkreślając, że nigdy nie poniósł on pełnej odpowiedzialności za zbrodnie popełnione podczas Powstania Warszawskiego, choć przez wiele lat mierzył się z zachodnioniemieckim wymiarem sprawiedliwości.

W dalszej części obrad wystąpił dr Damian Sitkiewicz (IPN Warszawa) z referatem „Gen. Paul Otto Geibel (1898–1966) – dowódca SS i policji dystryktu warszawskiego. Zbrodnie i proces”. Mówca przedstawił sylwetkę Geibla, omawiając jego kluczową rolę w represjach wobec ludności cywilnej Warszawy, poddał także analizie jego powojenny proces. W tym przypadku zbrodnia doczekała się kary – dożywotniego pozbawienia wolności, skróconej samobójstwem zbrodniarza w 1966 r. Następnie dr Paweł Kosiński z Biura Badań Historycznych IPN omówił postawę gubernatora dystryktu warszawskiego Ludwiga Fischera w czasie powstania oraz szczegóły jego procesu przed Najwyższym Trybunałem Narodowym. Fischer został w 1947 r. powieszony w Warszawie, w więzieniu przy ul. Rakowieckiej. Kolejny prelegent, dr Jan Kreutz z Europa-Universität Flensburg, w niezwykle interesujący sposób przedstawił psychologiczno-socjologiczny portret Ericha von dem Bacha-Zelewskiego, współodpowiedzialnego za pacyfikację powstania.

Po serii referatów biograficznych przyszedł czas na prelegentów proponujących podejście bardziej problemowe niż prozopograficzne. Dwoje z nich postanowiło spojrzeć na Warszawę z pewnego oddalenia: dr Paweł Głuszek (IPN Poznań) zaprezentował referat pt. „Odpowiedzialność władz Kraju Warty za stłumienie Powstania Warszawskiego”, natomiast dr Dominika Pasich (IPN Kraków) omówiła zagadnienie wysiedleń warszawiaków do Krakowa, udokumentowane w materiałach archiwalnych Zakładu Medycyny Sądowej Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Pierwszą część konferencji, poświęconą kontekstowi niemieckiemu omawianej problematyki, zamknął dr Paweł Brudek z Muzeum Powstania Warszawskiego, który w bardzo interesujący sposób omó-

et al., *Chcieliśmy być wolni. Powstanie Warszawskie 1944*, Warszawa 2022; M. Koprowska, *Życie religijne podczas Powstania Warszawskiego*, Warszawa 2022; M. Łuczniowski, *Berlingowcy w Powstaniu Warszawskim: walki na Pradze i przyczółku czerniakowskim we wrześniu 1944 roku*, Poznań 2020; *Powstańcza tożsamość Powiśla*, oprac. J. Gaździcki, Warszawa 2021; J. Sawicki, *Powstanie Warszawskie: pamięć i polityka*, Łomianki 2020.

wił ekonomiczny wymiar niemieckich zbrodni w czasie powstania, przedstawiając temat „Komenda Uzbrojenia Warszawa (Rüstungskommando Warschau) i niszczenie warszawskich fabryk (na kilku wybranych przykładach)”.

Kolejna część konferencji, również złożona z dwóch paneli, została poświęcona aspektom prawnym omawianych wydarzeń. Otworzył ją prof. Adam Bosiacki z Uniwersytetu Warszawskiego, który przedstawił wieloaspektową analizę odpowiedzialności prawnej i moralnej, związanej z powstaniem. Prelegent skoncentrował się na kwestiach podstaw dochodzenia odpowiedzialności wobec niemieckich dowódców i administracji okupacyjnej oraz na koncepcji tzw. rachunku utraconych korzyści. Następnie dr Maciej Jan Mazurkiewicz (badacz niezależny) przedstawił możliwości ścigania sprawców zbrodni w kontekście prawa międzynarodowego. Oba wystąpienia uświadomiły słuchaczom złożoność wyzwań, związanych ze staraniami o rozliczenie omawianych czynów przed sądami, zarówno na szczeblu krajowym, jak i międzynarodowym. Ich autorzy podkreślili znaczenie instrumentów prawnych w zachowaniu pamięci historycznej, jednocześnie wskazując na trudności, jakie napotykają współczesne systemy stanowienia i egzekwowania przepisów w sprawiedliwym rozliczeniu wydarzeń z przeszłości.

W drugim panelu tej części zaprezentowano perspektywę prokuratorów Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN w Warszawie na temat rozliczeń zbrodni wojennych oraz praktycznych aspektów postępowań karnych. Prokurator dr Marcin Gołębiewicz przedstawił delikty, popełnione przez Niemców na terenie byłego Niemieckiego Zakładu Karnego w Warszawie, omawiając jednocześnie podstawy prawne oraz rolę polskich instytucji powołanych do ścigania sprawców tego rodzaju czynów po II wojnie światowej. Prokurator Paweł Wierzchołowski omówił przykłady procesów sądowych przeciwko hitlerowskim zbrodniarzom wojennym, przybliżając specyfikę pracy prokuratora w sprawach o wyjątkowo delikatnym i złożonym charakterze. Skupił się również na wyzwaniach związanych z postępowaniem dowodowym, podkreślając znaczenie archiwaliów, które nierzadko stanowią jedyne świadectwo czynów sprzed kilkunastu lat. Z kolei prokurator Mariusz Rębacz w referacie pt. „Niemieckie represje wobec żołnierzy AK z kompanii bojowej III Batalionu Nieporęt za udział w Powstaniu Warszawskim”, analizując tytułową problematykę, ukazał brutalność, której doświadczali zarówno żołnierze, jak i cywile, podkreślił także trudności związane z prawnym rozliczeniem zbrodni popełnionych podczas Powstania Warszawskiego.

Piąty panel konferencji został poświęcony wątkom sowieckim i międzynarodowym powstania, co pozwoliło rzucić światło na wpływy polityczne i wojskowe zewnętrznych aktorów na przebieg oraz konsekwencje tego wydarzenia. Wystąpienia dotyczyły zarówno polityki ZSRS, jak i reakcji oraz postaw innych krajów. Profesor dr hab. Nikolaï Iwanow z Uniwersytetu Opolskiego przedstawił stanowisko Kremla wobec powstania, dogłębnie analizując rolę Józefa Stalina i politykę Moskwy wobec walczącej stolicy Polski. Referent zwrócił uwagę na taktyczne decyzje sowieckiego przywódcy, który zdecydował o wstrzymaniu pomocy dla powstańców, co było podyktowane strategicznymi interesami Związku Sowieckiego. Następnie prof. Mirosław Golon (IPN Bydgoszcz) omówił kontekst procesu gen. Leopolda Okulickiego, jednej z kluczowych postaci polskiego podziemia i ostatniego dowódcy Armii Krajowej. Mówca pokazał, w jaki sposób proces

moskiewski, w którym skazano Okulickiego, wpisywał się w sowiecką politykę wobec omawianego zrywu oraz – szerzej – w strategię delegalizacji polskiego ruchu oporu i marginalizacji jego liderów.

W następnym wystąpieniu tego panelu dr Aleksandr Gogun z Freie Universität Berlin podjął temat stosunku współczesnej historiografii rosyjskiej do Powstania Warszawskiego. Badacz przedstawił, jak traktuje się w niej udział obywateli ZSRS w tłumieniu zrywu mającego miejsce w stolicy Polski. Jego analiza wykazała, że temat powstania był i wciąż pozostaje w Rosji przedmiotem ideologicznych sporów i w rezultacie jest często pomijany w oficjalnych narracjach. Maria Zima-Marjańska z Biura Badań Historycznych IPN ukazała nieoczywistą rolę Węgrów w powstaniu. Prelegentka przybliżyła złożoność postawy państwa węgierskiego, które – będąc formalnym sojusznikiem Niemiec – niejednokrotnie okazywało sympatię i wsparcie dla powstańców, a niektóre jednostki z tego kraju odmówiły udziału w walkach przeciwko Polakom. Panel zamknęło wystąpienie dr. hab. Piotra Żurka z Uniwersytetu Bielsko-Bialskiego, zatytułowane „Oprawcy Warszawy w rękach partyzantów Tity”, w którym referent przedstawił nieznaną szerzej aspekty losów sprawców zbrodni, dokonanych w stolicy Polski, którzy trafili w ręce partyzantów jugosłowiańskich.

Ostatnia część drugiego dnia konferencji dotyczyła przede wszystkim analizy powstania z perspektywy polskiej. Objęła szerokie rozważania nad odpowiedzialnością dowódców AK za decyzję o jego rozpoczęciu oraz za konsekwencje tej decyzji. Prelegenci skupiali się na wewnętrznych, polskich debatach, sporach i kontrowersjach, towarzyszących zarówno wspomnianej decyzji, jak i późniejszej ocenie działań kadry dowódczej. Nie trzeba przekonywać, że do dziś problematyka ta budzi emocje, nie tylko wśród historyków.

Pierwszy referent, dr Andrzej Chmielarz (badacz niezależny), przedstawił dogłębną interpretację polskiej dyskusji nad odpowiedzialnością za wybuch powstania, wskazując na kluczowe czynniki, które wpływały na decyzję o rozpoczęciu zbrojnego zrywu. Badacz omówił ówczesne uwarunkowania polityczne i wojskowe, ukazując wieloaspektowość wyborów podjętych przez dowódców AK oraz podkreślając, że ich decyzja, choć tragiczna w skutkach, była w dużej mierze determinowana ówczesnym kontekstem geopolitycznym. Nieco inne spojrzenie zaprezentował dr hab. Tomasz Panfil (Biuro Edukacji Narodowej IPN), przybliżając sylwetkę płk./gen. Antoniego Chruściela („Montera”), który odegrał istotną rolę w przygotowaniach do powstania oraz w zarządzaniu jego przebiegiem na Mokotowie. Mówca przeanalizował błędy popełnione przez „Montera”, a także opisał jego skomplikowane relacje z podkomendnymi. Natomiast dr Krzysztof A. Tochman (emerytowany pracownik IPN Rzeszów) opisał działania Jana Kamińskiego („Cozasa”), emisariusza Naczelnego Wodza do dowództwa AK. Prelegent wskazał, że misja Kamińskiego była próbą oceny sytuacji oraz przekazania uwag gen. Kazimierza Sosnkowskiego na temat strategii i dowodzenia w powstaniu.

W kolejnym referacie prof. Bogdan Chrzanowski (związany z Muzeum Stutthof w Sztutowie) omówił polityczne kontrowersje związane z decyzją dowódców AK, a także przeanalizował reakcje na nią ze strony Stalina i Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Referent pokazał, jak decyzja o wybuchu powstania była wykorzystywana nie tylko przez władze sowieckie, lecz także przez polskie ośrodki komunistyczne

do osłabiania pozycji AK i deprecjonowania jej zasług. Nieco inne podejście badawcze, łączące analizę historyczną i literaturoznawczą, ukazała Hanna Radziejowska z Instytutu Pileckiego w Berlinie w referacie pt. „Spilker i Łaszowski. Historia kolaboracji z Gestapo w świetle dokumentów znalezionych w Bundesarchiv”. Analiza wspomnianych źródeł pozwoliła badaczce na odtworzenie sieci kontaktów obu mężczyzn z funkcjonariuszami Gestapo oraz rolę, jaką odgrywali w operacjach przeciwko ruchowi oporu i w represjach wobec ludności cywilnej.

Wystąpienia w ostatnim panelu ukazały złożoność polskich rozrachunków z Powstaniem Warszawskim, które wciąż pozostaje przedmiotem intensywnej debaty i refleksji nad politycznym oraz moralnym dziedzictwem tego zrywu. Na ogólniejszym poziomie konferencja „Rachunki za Powstanie Warszawskie” stanowiła ważną – choć wciąż wybiórczą – platformę, służącą zaprezentowaniu różnorodnych analiz, czasem wzajemnie uzupełniających się, a czasem pozostających w pewnym napięciu wobec siebie, związanych z wielowarstwową problematyką odpowiedzialności za wybuch, przebieg i wynik powstania, zbrodnie dokonywane w jego trakcie, a także rozliczeń z szeroko rozumianym bilansem tego wydarzenia. Przedstawione referaty oraz dyskusje panelowe – momentami gorące – pozwoliły zgromadzonemu na spotkanie Warszawskie nie tylko jako na wydarzenie historyczne i polityczne, lecz także jako na problem prawny i moralny, w dodatku wciąż aktualny. Dziedzictwo powstania stało się bowiem trwałym elementem kodu kulturowego polskiej tożsamości narodowej. W tym sensie rachunki za nie płacimy do dziś.

ELŻBIETA KOWALCZYK – doktor, historyk, absolwentka Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego i studiów podyplomowych na Wydziale Fizyki Technicznej, Informatyki i Matematyki Stosowanej Politechniki Łódzkiej. Obecnie główny specjalista w Biurze Badań Historycznych w warszawskim oddziale IPN. Interesuje się międzynarodowym ruchem komunistycznym, stosunkami polsko-sowieckimi oraz genezą powstania PRL. Odebrała wiele kwerend archiwalnych w Federacji Rosyjskiej, a także w Stanach Zjednoczonych. W ramach rosyjsko-amerykańskiego projektu naukowego „Russian Perspectives on Islam” pracowała na George Mason University w stanie Wirginia. Laureatka nagrody Varsaviana 2012, autorka książek oraz licznych artykułów naukowych.

ELŻBIETA KOWALCZYK – Dr., historian, graduate of the Faculty of Philosophy and History at the University of Łódź and postgraduate studies at the Faculty of Technical Physics, Information Technology and Applied Mathematics at the Łódź University of Technology. She currently serves as a senior specialist at the Office of Historical Research at the Institute of National Remembrance (IPN) in Warsaw. Her research interests include the international communist movement, Polish-Soviet relations, and the origins of the Polish People's Republic (PRL). She has conducted numerous archival research projects in the Russian Federation and in the United States. She participated in the Russian-American research project entitled “Russian Perspectives on Islam” at George Mason University, Virginia. She is a recipient of the Varsaviana Award (2012) and the author of books and numerous academic articles.

PATRYK PLESKOT – doktor habilitowany, historyk, politolog, profesor Uniwersytetu Rzeszowskiego, naczelnik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie. Absolwent Uniwersytetu Warszawskiego i École des hautes études en sciences sociales w Paryżu. Studiował także na uniwersytecie w Nancy. Stypendysta Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, Ministerstwa Edukacji Narodowej, rządu Republiki Francuskiej; *visiting fellow* na Western Sydney University. Autor, współautor lub redaktor 50 książek, autor ponad 200 artykułów naukowych.

PATRYK PLESKOT – professor, historian and political scientist, professor at the Rzeszów University, head of the Office of Historical Research at the Institute of National Remembrance (IPN) in Warsaw, graduate of the Warsaw University and the Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales in Paris. He has also studied at the University of Nancy. Scholarship holder of the Foundation of Polish Science, Ministry of National Education and the government of the French Republic, visiting fellow at the Western Sydney University. Author, co-author or editor of 50 books, author of more than 200 academic articles.